

Forfatter: Carl Henrik Koch

Titel: Forfatterportræt af Peder Palladius

Citation: Carl Henrik Koch: "Peder Palladius", i Carl Henrik Koch: *Peder Palladius*. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-authors-palladius-p-root.pdf> (tilgået 09. december 2022)

Peder Palladius

Indhold

- Indledning
- Biografi
- Forfatterskabet
- Modtagelse
- Tekstoplysninger
- Bibliografi
- Om forfatteren til dette forfatterportræt

Indledning

I Reformationstiden fødtes den dansksprogede litteratur. Med det 16. århundredes bibeloversættelser, prædikener og salmedigtning afløstes latinen som kirkesprog af dansk, og det danske skriftsprog begyndte at tage form. Det var ikke et slebent og akademisk dansk, der blev brugt i kirken, men et folkeligt og karsk sprog, som menigmand forstod. Peder Palladius, det protestantiske Danmarks første biskop, var sin mangeårige latinsprogede uddannelse til trods en mester i at få almuen i tale. Hans mange dansksprogede værker er præget af stor psykologisk indlevelsesevne og af en sproglig formåen, der selv i dag virker fængslende. Hans visitatsbog er en af den danske litteraturs hovedværker.

Biografi

Livsforløb og intellektuel baggrund

- Ungdom og skolegang
- Studier i Wittenberg
- Reformationen i Danmark. Universitetets genåbning
- Palladius og filippismen
- Palladius' sidste år

Ungdom og skolegang

Peder Palladius er født i Ribe i 1503. Kilderne til oplysning om hans barndom og ungdom er ganske få, og også for hans voksenlivs vedkommende er kilderne stort set udtørrede. Vor viden om hans livshistorie er udtømt ved beskrivelse af hans karriere og hans udgivelser.

Muligvis har han oprindeligt heddet Peder Plade eller Plad. Navnet Palladius skulle han angiveligt have fået af Luthers medreformator Philipp Melanchthon, som på denne måde og i tidens stil latiniserede hans døbenavn. Ifølge hans egne oplysninger hed hans far Esbern Jensen. I 1554 skrev Palladius i indledningen til sin *En Ny Evangeliske Rimstaack / Om Syndagers oc hellige dagers Euangelier/om Aarit for vngt Folck*: "Min Salig Fader/ ved naffn Esbern Jensen/ en Borger i Ribe / en legmand/ der aldrig haffde lærd en bogstaff straffet mig haardelige met ord/ i hans alderdom/ oc i min vngdom/ vde imellom Ribe oc Bierige/ fordi at ieg vaar en Pebling oc gick til Schole/ oc kunde dog icke opregne/ faar hannem/ alle Syndagers Euangelia/ paa mine fingre/ som hand kunde strax opregne faar mig" (DS 3 146). Han har formentlig gået i Ribe Skole 1510-15 for senere muligvis at fortsætte i skolerne i Assens og i Roskilde. En enkelt og den eneste episode, der er kendt fra hans skoletid, og som han senere beskrev i visitatsbogen, synes knyttet til skolen i Assens: "Ieg gaff en pebling vdi Aßens skoele en danske huiid, for hand skulle lære mig at gaa om bye och tygge almiße, men hand vaar ichun min mester en middags stund, siden lærde det sig selff, at ieg thurde iche [dvs. behøvede] der giffue meere ud for" (DS 5 92). Lidt efter siger han i visitatsbogen til forældrene, at "Iche ere de [dvs. eleverne] heller ledige der i scholen, som mand liuger [dvs. lyver] paa dem, i see jo vell att vi haffue iche veret ledige i skolen, endog vi leger under thiden paa marchen som eders drenge gjør ved deris maytræ, med lyst oc lieg [dvs. leg] lærde vi der vi lærde" (DS 5 93). Denne lyse erindring om skoletiden kan stamme fra skoletiden i Ribe. Her var i begyndelsen af det 16. århundrede Hr. Backen eller Bacquinus rektor. Om ham hedder det i et latinsk skrift fra 1736, at "han var en nidkær Mand og den første, der udjog de barbariske Skribenter og Verse magere fra Skolen og i deres Sted indførte veltalende Forfattere [...] i Skolen, hvilke han forklarede jævnt paa Modersmaalet" (B. Kornerups oversættelse i sammes *Ribe Katedralskoles Historie*, bd. 1, 1947, s. 183). Den kristne humanisme havde Palladius tilsyneladende allerede lært at kende i sine første skoleår. Og han genkendte den vel, da han som voksen mødte den hos Philipp Melanchthon.

Studier i Wittenberg

Senere finder vi Palladius som skolemester i Odense. Men så skifter han spor. Den 3. september 1531 indskrives han som Petrus Esbernus Pladius Ripensis (Peder Esbern Plad eller Plade fra Ribe) ved universitetet i reformationens hovedby Wittenberg. Muligvis har han som præceptor ledsaget odenseborgmesteren Mikkel Pedersens søn Knud på dennes europæiske dannelsesrejse. I 1540 dedicerede han sin oversættelse af Luthers *Ein einfältige Weise zu beten (En ret enfoldig bedebog)* fra 1534 til borgmesterenken Magdalene Michels og til sønnen som "en tacknemeligheds bekendelse/ for edre mangfoldelige velgerninger/ som y meg altid bewyst haffue/ dog besynderlige vden lands/ y det/ at y lode bekoste Mine studia oc lærdom/ vti bogelige konster/ oc vti den hellige scrifft/ Gud till loff oc ære/ oc den hellige Kircke till opbyggelse" (DS 1 259).

Palladius synes allerede i odensetiden at have stiftet bekendskab med lutherdommen. Men det var først, da han kom til Wittenberg, at han, ved at følge Luthers, Melanchthons og andre professorers forelæsninger og ved at samtale med dem og færdes blandt andre studerende, fik et dybere kendskab til og forståelse for den lutherske lære (jf. *Brevis seu luculenta explicatio orationis Christi Johs. 17*, i *De bibliis Sacris*, Frankfurt 1558, s. 164, citeret i M. Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)*, 1987, s. 19).

I en skrivelse fra 1550 til den stejle katolske biskop for Holar stift på Island, Jón Arason, beskrev Palladius sin egen omvendelse til lutherdommen. Hvor og hvornår den har fundet sted, angiver han ikke. Han havde troet på læren om de gode gerninger som vejen til salighed, indtil han en dag pludselig havde forstået indholdet af Guds ord fra himlen ved Kristi dåb (Mark 1, 11: "Og der lød en Røst fra Himmelen: "Du er min Søn, den elskede, i dig har jeg Velbehag") og ved forklarelsen på bjerget (Mark 9, 7: "Da kom der en Sky og overskyggede dem; og en Røst lød fra Skyen: "Denne er min Søn, den elskede, hør ham!"). Herefter havde han overvejet sin situation og var begyndt at sammenligne papismens lære med "Jesu Christi Lærdom" og havde fundet, at de var så "lidet overensstemmende med hverandre som Himmelen over os og Helvede neden under os." (Brevet er på grundlag af Arne Magnussons afskrift og i dansk oversættelse aftrykt i *Skrifter, som udi Det Kiøbenhavnske Selskab [...] ere fremlagte og oplæste*, bd. 7, 1758, s. 39-43). Herefter havde Palladius tilsluttet sig lutherdommen.

I september 1533 tog Palladius magistergraden i Wittenberg, og promoveredes 1. juni 1537 til teologisk doktor. Efter forslag fra Luther og hans medarbejdere Philipp Melanchthon og Johannes Bugenhagen havde Christian 3 accepteret, at Palladius blev leder af den danske kirke; men kongen havde krævet, at Palladius først skulle tage doktorgraden. Kongen betalte da også de udgifter, der var forbundet med promotionen. De teser, som ved disputatshandlingen skulle forsvares af Palladius og af en anden magister, var forfattet af Luther, som også spillede en hovedrolle ved forsvaret. Emnet var de gode gerningers nødvendighed, og hovedtanken var, at i og med troens nådegave udfører mennesket også gode gerninger, dvs. de gode

gerninger er, som en nødvendig følge af troen, selv nødvendige betingelser for frelsen, men er ikke tilstrækkelige betingelser. (En udførlig redegørelse for tesaerne og diskussionen af dem findes i J. Ertner: *Peder Palladius' lutherske teologi*, 1988, s. 90-197). Allerede i juli 1537 ankom Johannes Bugenhagen til København sammen med Peder Palladius.

Reformationen i Danmark. Universitetets genåbning

I Danmark havde tiden under Frederik 1 (1523-33) været præget af politisk, social og religiøs uro. Ved kongens død overtog rigsrådet regeringsmagten, og adelen og bisperne synes at have cementeret deres magt. Det blev besluttet at udsætte valget af en ny konge, og der blev truffet skarpe bestemmelser imod lutherdommen. Men uroen fortsatte, og i 1534 måtte bisperne modvilligt godtage, at den luthersksindede Christian 3 blev valgt til konge. Han overtog et borgerkrigshærget land, og først med Københavns overgivelse i 1536 blev roen genoprettet. De katolske bisper blev fængslet og de verdslige rigsråder forpligtede sig til ikke at modsætte sig, at "det hellige Evangelium og rene Guds Ord rettelig prædikes overalt i Riget." (Det citerede er fra den *Revers*, dvs. den skrivelse i hvilken Christian 3 forpligtede sig til at håndhæve sine undersåtters rettigheder, der udsendtes efter magtovertagelsen. Her citeret efter O. Friis: *Den danske Litteraturs Historie*, bd. 1, 1945, s. 276).

På stænderrigsdagen i oktober 1536 vedtoges en *Reces*, dvs. en forordning, hvori blandt andet hovedlinjerne for en ny kirkelig ordning blev angivet. Hermed var reformationen af den danske kirke en realitet. Allerede måneden efter begyndte udarbejdelsen af *Kirkeordinansen*, den danske kirkes grundlov. Resultatet blev i april 1537 sendt til Wittenberg for at blive godkendt af Luther, Melanchthon og af den praktiske Johannes Bugenhagen. I løbet af sommeren blev den godkendt, og Christian 3 som gentagne gange havde anmodet om at få sendt Melanchthon til København, men han kunne ikke undværes i Wittenberg kunne i juli måned modtage Bugenhagen og Palladius i København.

I løbet af eftersommeren færdigredigerede Bugenhagen kirkeordinansen, som 2. september blev underskrevet af kongen. Samme dag blev Peder Palladius udnævnt til superintendent, dvs. biskop, for Sjælland og hermed til den danske kirkes førstemand. Der forestod nu et omfattende arbejde med at reorganisere den danske kirke. Den 9. september blev Københavns Universitet genåbnet efter at have været lukket siden 1531, og Palladius blev udnævnt til professor i teologi. Under Bugenhagens ledelse påbegyndtes udarbejdelsen af en fundats for det nyåbnede protestantiske universitet. Først i 1539 afsluttedes dette arbejde, men en kongelig konfirmation af fundatsen synes først at have foreligget i 1555. Det fremgår både af fundatsen og af det lektionskatalog, der blev trykt i 1537, at Melanchthons lærebøger var udset til at spille en særlig rolle i de filosofiske fag og i teologien.

Palladius og filippismen

Fundatsen fra 1539 forelå i flere hundrede år kun som manuskript og blev først aftrykt i 1737, efter at den i 1732 var blevet afløst af Christian 6's universitetsfundats (lektionskatalog og fundats optrykt i W. Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder*, bd. 2, 1940, s. 4-70). Det fremgår af den, at professoren i dialektik skulle foretrække at undervise efter Melanchthons dialektik og retorik, og at matematikprofessoren, der også skulle undervise i moralfilosofi, skulle læse over Melanchthons moralfilosofi og over Aristoteles' nikomachæiske etik. Dette systematiske værk har navn efter dets udgiver, Aristoteles' søn Nicomachos og er et af den europæiske kulturs storværker, læst og studeret af alle akademikere fra middelalderen til langt op i nyere tid. Professoren i fysik skulle foretrække Melanchthons fysik, hvilket lyder mærkeligt, da Melanchthons *Initia doctrinae physicae* (Indførelse i fysik) først udkom i 1549. Muligvis er der tale om afskrifter af et Melanchthon-manuskript om fysik fra 1534. Selv forelæste Melanchthon aldrig over fysik i egentlig forstand (jf. W. Thüringer: "Paul Eber (1511-1569). Melanchthons Physik und seine Stellung zu Copernicus", i *Melanchthon in seinen Schülern*, udg. af H. Scheible (*Wolfenbüttler Forschungen*, bd. 73), Wiesbaden 1997, s. 285-320). Senere gav Palladius sin version af kravene til de studerende ved Københavns Universitet i sin latinske visitatsbog, *Formvla visitationes provincialis* (Regler for provstevistationer) fra 1555, som indeholder en vejledning til provsterne ved deres visiteringer. I et afsnit med overskriften "Divisio Philosophiae" (Filosofiens inddeling) karakteriserede Palladius filosofiens dele i direkte overensstemmelse

med Melanchthon og ofte i verbal overensstemmelse med bestemmelserne i dennes lærebøger.

Hvor Luthers opgør med romerkirken var udslag af en voldsom syndsbevidsthed, der bragte ham ned i fortvivlelsens afgrund og til randen af vanvid, var Melanchthons forhold til kristendommen langt mere intellektuelt. Ved hjælp af aristotelismens begrebsapparat Luther havde i 1517 ladet en af sine elever disputere bl.a. på tesen, at Aristoteles' filosofi forholder sig til teologien som mørke til lys opbyggede Melanchthon i tiårene efter Luthers brud med Rom en protestantisk dogmatik, kaldet filippismen efter ophavsmandens fornavn. I Danmark blev Peder Palladius filippismens tro forkæmper. Selv var han ikke nogen original teolog. Af reformationstidens to tendenser, inderlighed og fornuftsdyrkelse, repræsenterede Palladius den sidste.

Påvirkningen fra Melanchthon kan tydeligt spores i Palladius' prædikenkunst. Han havde siddet under Melanchthons kateder i Wittenberg og havde hørt ham foredrage retorikken.

Ved udformningen af sine mange lærebøger anvendte Melanchthon den middelalderlige *quaestio*-metode, en didaktisk metode, hvor et emne belyses ved at der stilles en lang række spørgsmål, som besvares demonstrativt, dvs. ved anvendelse af logikkens bevismetoder. Hans systematiske værker indledes med spørgsmål som: Hvad er fysisk erkendelse? Hvad er sjælen? og Hvad er moralfilosofi? Denne metode er, som i hele den antikke dialektik og retorik, forenet med en topik eller en *loci*-teknik, dvs. en systematisk opregning af principper, begreber og spørgsmål (tilsammen kaldt *loci communes*), der kan tjene til yderligere belysning af den omspurgte sag eller til at opstille argumenter for en given tese. *Loci*-teknikken har sin oprindelse hos Aristoteles, men kilden til middelalderens og renæssancens lære om *loci* er ofte Ciceros *Topica*. Her siger Cicero meget pædagogisk, at på samme måde som det er let at finde noget, der er skjult på et sted (*locus*), hvis dette udpeges, kan man opstille argumenter, hvis arten af de mulige præmisser er afgrænset (argumentets *locus*), så man ved, hvor man skal søge dem (Cicero: *Topica* II, 7-8). Fx skriver Melanchthon i sin lærebog i retorik, at til en given sag kan stilles følgende spørgsmål eller opstilles følgende *loci*: Hvad er det? Hvilke dele har det? Hvad er dets årsag? Hvilke virkninger har det? Hvad er det beslægtet med? og Hvad er det i modstrid med? (Ph. Melanchthon: *Elementa rhetorices, Corpus reformationum Philippi Melanchthonis opera quae supersunt omnia*, udg. af G. Bretschneider og H.E. Bindseil, Halle (og fra 1853 Brunswick) 1834-60, bd. 13, spalte 424). De lister over *loci*, som Melanchthon opstiller, er både mindre systematiske og mindre udtømmende end lister over tilsvarende spørgsmål kendt fra middelalderens værker. Melanchthon har tilsyneladende haft hast med at komme til det rigtige resultat. Hans mange lærebøger har, som det træffende er blevet sagt, katekismens form (C.B. Schmitt: "The Rise of the Philosophical Textbook", *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, udg. af C.B. Schmitt og Q. Skinner, Cambridge 1988, s. 798).

I modsætning til Luther, der afviste at sammenblende teologi og filosofi, integrerede Melanchthon som tidligere middelalderens store systematiker Thomas Aquinas de to ud fra den opfattelse, at som i skolastikken burde filosofien være teologiens tjenestepige. Palladius, som var elev af Melanchthon, delte hans opfattelse af forholdet imellem filosofi og teologi. Han afviste derfor ikke anvendelsen af filosofiske begreber i teologiske anliggender. Fx viser en prædiken, holdt 28. juni 1552, og udgivet 1554 som den første af en sammenhængende række prædikener under titlen *En Nøttelig Bog Om S: Peders Skib*, at Palladius forstod at bruge *loci*-teknikken. 28. juni 1552 var femte søndag efter Trinitatis, og den lektie, som på denne søndag blev og stadig bliver læst i kirken, var de elleve første vers i Lukasevangeliets femte kapitel om Peters fiskefangst, hvor det fortælles, at Jesus gik om bord i Peters fiskerbåd og derfra talte til den menneskemængde, der havde forsamlet sig på bredden af Genezaret Sø.

Den hellige kirke, siger Palladius, kan man kalde St. Peders skib. Men der findes inden for kristenheden to skibe, der begge påberåber sig at være det sande St. Peders skib, det papistiske skib, som er fuldt af "Sørøffuere oc Sælemordere", og det skib, hvorpå Kristi sande lære holdes i hævd (DS 3 27). Spørgsmålet er derfor: Hvordan kan man skelne det sande St. Peders skib fra det falske?

I overensstemmelse med Melanchthons dialektik og retorik anvendte Palladius nu *loci*-teknikken til at besvare spørgsmålet. Af de seks *loci communes*, som han inddrager, er de fire de aristoteliske årsager til det rette skib, og de to sidste, som Palladius kalder "omstandeligheder", dvs. omstændigheder, er skibets oprindelsessted og varighed eller rum og tid. *Causa efficiens* (den virkende årsag) og "den rette Skibbygger oc Eyermand til dette skib er Gud Fader ved sin Søn oc den hellig Aand", *causa materialis* (den materielle årsag) er Den hellige Skrift, *causa formalis* (den formale årsag) er "Lowen oc Euangelium til syndernis bekendelse oc til syndernis forladelse", og *causa finalis* (formålsårsagen) er menneskenes salighed og Guds ære. Oprindelsesstedet er himmelen, hvorfra den sande lære er åbenbaret, og varigheden af Guds lærdom er evig (DS 3 27-28). "Disse sager [dvs. årsager] oc omstandeligheder beuise det at vere den rette Kirke som denne lerdom haffuer/ oc dem at vere i den rette S. Peders Skib/ som haffue denne lerdom kær oc den effterfølge. Oc tuert om igen ere alle de vdi det Maandløse [dvs. bundløse] oc mordiske Pawens Skib/ som forsmaa denne sande lerdom / oc henge ved Menniskens tradition oc ved dieffuelens lerdom" (DS 3 28). Herefter skildrer Palladius kirkens omtumlede skæbne i Det gamle og Det ny Testaments tid for afsluttende udførligt at gøre rede for pavedømmets ukristelighed. Bag Palladius' friske, folkelige prædikenkunst ligger den klassiske retoriks regler.

Palladius' sidste år

Årene efter 1537 var meget travle for Palladius. At reformere kirken helt ud i det fjernestliggende sogn og i rigets afkroge var en uhyre opgave, som sammen med varetagelsen af et professorat og en omfattende forfatter- og oversættervirksomhed måtte have virket overvældende på enhver. Dertil kom det store og mangeårige arbejde i den kommission, der i anden halvdel af 1540'erne reviderede Christian Pedersens forslag til en oversættelse af Biblen. Oversættelsen udkom i 1550 og er kendt under navnet Christian 3's Bibel. Hvor selve oversættelsen stort set følger Luthers reviderede højtyske oversættelse fra 1545, hvilket kongen havde forlangt, er forordet originalt og tilskrives traditionelt Peder Palladius. Et af de råd, forordets forfatter giver læseren, lyder: "Oc skal der ocsaa vere vdi læseren en induortis brendende begerelse oc kierlighed til den hellige Scrifft [...] Vilt du gaa ind i den hellige oc lønlige sted/ saa leg aff dig al hoffmod och stolthed. Thi Guds Aand skyer oc flyer saadane ting/ och boer gerne vdi it fornedrigt oc ydmygt hierte. End dog Pallatzet er vilt och herligt/ saa er dog dørren saare lau oc trang/ Derfaar maat du alt bøye din stercke og stinde [dvs. stive] halss/ oc bucke om du vilt at mand skal lade dig ind" (DS 2 64). At disse ord er skrevet af visitatsbogens forfatter, forekommer troligt.

Ved bispemødet i København i 1555 blev Palladius på prædikestolen ramt af et slagtilfælde, som medførte stor svagelighed. Ofte var han i sine sidste år sengeliggende, men fik alligevel skrevet en lang række teologiske værker, heriblandt *Isagoge ad libros propheticos et apostolicos* (Indledning til de profetiske og apostoliske skrifter), Wittenberg 1557, hvori han klart og knapt gennemgår alle de bibelske skrifter. Det blev det af hans værker, der vandt størst international udbredelse og blev oversat til tysk, engelsk og polsk. Han døde 3. januar 1560 i København og blev begravet i Vor Frue Kirke.

Forfatterskabet

- Palladius som salmedigter
- Visitatsbogen
 - Visitatsbogens tilblivelse og baggrund
 - Visitatsbogens folkelige udtryksform
 - Indhold

Som den første protestantiske biskop over Sjælland, bispekollegiets førstemand (*primus inter pares*, den første blandt ligemænd) og teologisk professor, blev Palladius som led i reformationstidens lutherisering af den danske kirke forfatter til en omfattende mængde kirkelig brugslitteratur og teologiske værker. Den første gruppe af arbejder omfatter opbyggelige skrifter på dansk, oversættelser til dansk af udenlandsk opbyggelig litteratur og instruktioner på latin til provster og biskopper, den sidste gruppe af arbejder består af en lang række latinske værker. Dertil føjer sig nogle lejlighedstaler ved bryllupper og begravelser, en række breve på både dansk og latin, nogle få salmer, og endelig den berømte visitatsbog, hvori han samlede, hvad han ville sige eller havde sagt ved sine talrige visitationer.

Palladius' trykte værker og bevarede, ikke offentliggjorte manuskripter og breve løber op i et antal af 130, som alle er kommet til verden i årene fra 1537 til 1559 (se bibliografien i M. Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)*, 1987, s. 420-425), samtidigt med, at hans pligter som biskop og professor lagde stort beslag på hans tid. Ydermere var han i de sidste fem år af sit liv, en periode, hvori store dele af hans publicerede værker kom til verden, plaget af sygdom.

Palladius som salmedigter

Menighedens salmesang var en vigtig del af den lutherske gudstjeneste. Under kirkens hvælvinger skulle sangen lyde. Sangen var reformationens gave til folket. Det var ikke længere kun tilhører til latinske hymner og andet hokuspokus (nadverritualets "hoc est corpus verum dei", dette er Guds sande legeme), men skulle

med sang deltage i gudstjenesten. Eller som Palladius ifølge sin visitatsbog sagde til menigheden samtidig med, at han, som næsten altid, havde et økonomisk anliggende for øje, at degnen skulle minde om, "at j skulle siunge, loffue och tache gud tilsammen mand och qvinde, vng och gammell, den ene med den anden, derfor maa eders sognedegen intet latine siunge her paa landzbyen, uden paa paaske, pindtze och iuull dag, at hand da bekiender sin skollegang och kand loche børn till skole, oc j derfore giffue hannem bog penge, heller huad j ellers pleye aff arildz thid, och giffue hannem om saadanne dage; de andre søndage och hellige dage om aaret maa hand iche siunge uden danske, oc vißer och psalmer, som i haffue lærdt och kunde siunge med hannem, oc iche andre, førend hand faar lærdt eders børn flere, effter ad hand haffuer læst børne lærdom for dem" (DS 5 69-70). Palladius understregede gang på gang i visitatsbogen, at folkets bidrag til skole og kirke burde være det samme som i den katolske tid. Til de sædvanlige ydelser var ydermere kommet forpligtelsen til at tage vare på sognets syge og fattige, en opgave, der tidligere var blevet løftet af klostrene.

I den ny kirke skulle fællessangen altså være et væsentligt element i gudstjenesten. Alle kan deltage: "Min kiere qvinde lille och mand med, kand du siunge udj din gildehuß, gestebud och barßell, oc du forsmaar att siunge udj din sognkirche [...], det var jo tusindfold bedre at din tunge vaar rundet op i din hals, oc du loest nu lenge siden her nær i denne kiæregaard, end du skulle lenger staa her inde och bespottede gud som sviin och køer der iche kunde siunge." (DS 5 71). Men de, der er stumme, og som ikke i barndommen har lært at synge, eller er syge, "dem bær mand offuer med for guds skyld, de andre bør jo at siunge her udj deris sognekirche, saa vell qvinde som mændt, at det klinger udj dejlig smaa huelling, det hør gud till oc de hellige engle. I skulle her iche alleniste siunge, men ocsaa hiemme, i skou och march, paa agger och eng, huor leilighed kand giffue sig, en dannequinde ved hendes veff, en god pige ved hendes roche, hun faar en tiengaarn langt før end hun veed selff udaff, naar hun sidder och siunger en hellig vise der hos." (DS 5 71-72). I jævne ord formanede og vejledte Palladius sine tilhørere, men truede dog også undertiden barskt for at få dem ind på den rette evangeliske sti.

De få salmer, der kan henføres til Palladius som enten forfatter eller oversætter, må ses i forbindelse med reformationens behov for salmer på nationalsproget. Blandt de ti salmer, som i dag kendes under Palladius' navn, og hvoraf otte kun kendes fra Hans Thomissøns salmebog fra 1569, er den betydeligste "En ny Dageuise/ om alle Creaturis Skabelse", et systematisk opbygget digt om skabelsen. Det består af 14 strofer med hver 8 vers. Stroferne hører sammen to og to. I den ene beskrives en dag i skabelsesugen, i det andet takkes og bedes. Dagvisens første to strofer lyder således:

Den signede dag O Skaber god/
som wi Søndagen nu kalde/
oc vaar den første dag oc roed/
til Verdsens gierninger alle/
paa den du baade Himmel oc Jord/
met Liuss oc afften oc Morgne/
skabte met dit hellige Ord/
Thi hellige wi den saa gierne.

Hør du vor Bøn oc see vor graad/
Oc frels oss aff vore Synder/
Skenck oss Naade met lycke oc raad/
Oc fri oss fra vore Fiender.
Løfft vort hierte til Himmelen op/
Dit Liuss lad offuer oss skinne/
At vor Siel oc syndige Krop
I mørcke oss ey forblinde.
(DS 4 355).

Visitatsbogen

Visitatsbogens tilblivelse og baggrund

undtagen hvis de blev opfordret dertil beskæftige sig med verdslige anliggender. Med ordinansens ord: I modsætning til de katolske bisper, kaldes de nu "icke til nogen ørckeløsshed/ som sodane pleye at were vdi/ men til stoer arbeyd/ hwilcket wij [dvs. kongen] aff gudz naade wel kiende kunde/ att de paa latine skulle tractere oc lære andre den helige scriff/ predicke gudz ord for folcket." (DS 1 215). Som kirkelig øvrighed var det bispernes hovedopgave at føre tilsyn med præster, menighed, skoler og hospitaler og dermed sikre lutherdommens fodfæste på land og i by. De skulle "oc tage alle de sager til seg/ som Samwittighederne ere anrørinde [dvs. den rette forståelse af Skriften]/ om huilke mand spør raad vdaff gudz ord/ naar enten wij [dvs. kongen] eller nogle aff wore scriffue dennem til/ eller oc noget sodant bliffuer dennem ellers forlagt udi stigtet [dvs. stiftet]" (DS 1 216), lød det i Kirkeordinansen, dvs. i kirkens grundlov. Et resultat af bispernes tilsynspligt var for Peder Palladius' vedkommende den med rette berømte visitatsbog. Med dens djærve, folkelige og levende sprog, ligefremme tale og inddragelse af almuens gængse eksistensvilkår er den et hovedværk i det 16. århundredes danske litteratur og en kilde til viden om livsforhold og tankegang i reformationstidens første årti. En skeptisk almue, som havde oplevet, at dets livsvilkår var forringet på grund af den borgerkrig, der gik forud for den danske reformation, og derfor var tilbøjelig til at henføre tidens onde til den ny tro, belærte han med en snert af ironi, "At mange lide nu større fattigdom oc armod end de gjorde nogen aar siden, och at det vill iche saa vell fram med dem som tilforne, det skyldede de den ny lærdom for, som her er kommen, som di kalde nyelærdom, fordi de kunde iche sye lenger indthil nathen, oc at vand er vand, som en kou kand ocsaa see. Och de arme formaledidede [dvs. forbandede] stymper ville iche vide at det er en gammel lærdom, som det skarn de effterfølge om helgens paakald och munchefaste er en nye och iche en gammel lærdom" (DS 5 74). Palladius var også mand for i en instruktionskrivelse fra 1558 til en nyudnævnt superintendent at foreslå, at denne skulle forsøge at vinde forældrene ved at have slik og nødder i lommen eller posen til børnene (se Palladius' latinske traktat aftrykt i *Kirkehistoriske Samlinger*, (1. rk.), bd. 8, 1872-1873, s. 139).

Umiddelbart efter sin indvielse til biskop 2. september 1537 indledte Palladius visitationen i de københavnske og sjællandske kirker. Hans første og eneste visitation i samtlige af stiftets sogne afsluttedes 1543. Ti år senere skrev han i *En Tractat/om de Stycker mestendele: som Guds Salige Ord skal holdis ved mact met/aff Guds Naade oc Miskund* fra 1553, et lille, redigeret uddrag af det sammenstykkede manuskript til visitatsbogen, at det nu er "ti aar siden/ ieg paa mit embidtz vegne/ visiterede alle sogne Kircker/ her vdi Sielandtz stich/ oc haffuer icke siden verit mig mueligt/ at fare saa igennem Sieland/ Sogen fra sogen/ som ieg gjorde den tid/ mere aff Guds blote oc bare naade oc miskund/ vdi trehundrede oc halffemtesinds tiffue sogne Kircker/ end effter min styrcke oc krafft" (DS 2 314). Tidens befordringsmidler og Palladius' mange andre gøremål taget i betragtning var det en imponerende indsats. Opgaven var stor. Visitationsrejserne skulle medvirke til at afkatolisere og lutherisere den danske kirke. Fra at være gejstlighedens, munke- og nonneordnernes kirke, skulle den nu i stedet være folkets kirke, hvori præsten, med ofte gentagne ord i visitatsbogen, skulle prædike "eder [dvs. menigheden] Christum lesum, reen oc klar til eders salighed." (DS 5 56).

Blandt de katolske institutioner, som reformationen afskaffede, var helgendyrkelsen, bønner for de afdøde og læren om de gode gerninger. "[N]aar i", sagde Palladius til sine menigheder, "høre tale om helligen, da schulle i jo alleniste, holde iomfru Maria, s. Peder, s. Povel oc andre saadanne for helligen, men ocsaa eders egne foreldre som er bort døde i christen throe, di ere ocsaa gudz gode helligen, de er, iche siele udi den løgnactig skierbilds pine som de haffue lærdt, og liuget for oß, det er sant deris legem soffuer i iorden til domme dag, men deris siele er hoß vor herre lesum Christum och udj gleden. Hiede din fader Peder her paa iorden, oc døde bort i en christen throe, da heder nu s. Peder, vdi himmerigs rige, hiede din moder Anne, da heder hun nu sanct Anne [...], ved troen er de alle salig med gud, vil hand siden giffue den enne en større glede end den anden, der rader hand for, det skeer altsamen aff naade oc iche fortieniste" (DS 5 120-121). De, der døde i troen, er salige og da der ingen skærsild findes, er der intet behov for at bede for dem (DS 5 29). Og som Luther havde lært: Det syndige menneske har kun at håbe på Guds nåde.

Visitatsbogen er sammenstykket af manuskripter og anvisninger udarbejdet i forbindelse med Palladius' visitationer i de sjællandske kirker. Det har næppe været forfatterens hensigt at få den udgivet, som den nu foreligger. Dertil er der for megen lokalkolorit, som endog tillader, at enkelte dele af den både kan sted- og tidsfæstes (se Sv. Grundtvigs indledning til *En Visitatz Bog*, 1872, s. xii ff. og H. Brix: *Indledning og Bemærkninger til Palladius' Visitatsbog*, 1927, s. 22 ff.). De uddrag af bogen, som Palladius selv har udgivet, er ligesom traktaten fra 1553 uden lokalkolorit. Større uddrag gav han dels i fortalen og tillægget til broderen Niels Palladius' *Aarsage/huor faare/en Christen bør at sky oc fly den formaledidede* [dvs. forbandede] *Druckenskab* fra 1556 (se M. Schwarz Lausten: *Biskop Niels Palladius*, 1968, s. 82-84), dels i tillægget til hans oversættelse af et par prædikener af den tyske teolog Caspar Huberinus (*Tuende merckelige Tractater/ den ene / om den hellige Ecteskabs Stat/ den anden/ om fructsommelige Quinder/ meget trøstelige/ screffne vdaff Huberino*, 1556), og i sit forord til sin oversættelse fra 1557 af et skrift af den tyske reformator Andreas Musculus (*Om den store Guds bespaattelse/ met Suæren oc Banden*. Om forholdet mellem disse uddrag og visitatsbogen, se Lis Jacobsens indledning til visitatsbogen, DS 5 10-16). I disse uddrag er visitatsbogens folkelige og kraftige udtryksmåde tydeligvis blevet revideret. Skønt den således må formodes at være sammenstykket udelukkende til personligt brug, har bogen formentlig cirkuleret i afskrifter hen over midten af det 16. århundrede. Hen imod slutningen af århundredet var

kampen imod katolicismen vundet, den lutherske ortodoksi var på fremmarch, og bogen blev glemt.

Om Palladius selv har påtænkt en udgivelse af en revideret udgave af visitatsbogen er uvist. I et forord, som er stilet til provsterne på Sjælland, skriver han i traktaten fra 1553, at han håber ved Guds hjælp at kunne overvinde sin skrøbelighed og sygdom, således at "ieg kand offuersee min visitatz bog igen/ oc saa forskicke den til eder/ forhobendis til gaffns oc til Guds ære" (DS 2 314). Det er imidlertid mest sandsynligt, at disse ord henviser til hans latinske visitatsbog, *Formvla visitationis provincialis* (Regler for provstevistationer), som udsendtes i 1555.

Visitatsbogens folkelige udtryksform

Visitatsbogens indhold må ses i relation til kirkeordinansen. Det var dens kristendomsforståelse og dens bestemmelse af kirkens funktion, som Palladius med stort held forsøgte at omsætte i et forståeligt sprog bl.a. ved anvendelse af dagligdags udtryk og brug af ordsprog og kendte skriftsteder. I forbindelse med sin omtale af prædikestolen, gør han sine tilhørere med jævne ord forståeligt, at de skal vende front mod præsten "och icke saa schendelige sidde och uende deeris røff (med forloff sagt) til deeris sognepræst, som somme groffue och wfornumftige bønder pleyer att gjøre" (DS 5 33), og i forbindelse med formaningen til forældrene om, at tage deres børn med i kirke bruger han de kendte ordsprog "Det schall tydigen krøge som en goed krog schall worde, de unge schall mand lære, och dj gamle schal mand ære" (DS 5 49). Begge ordsprog er kendt fra Peder Laales samling af ordsprog fra 1506 (nr. 192 og 121, *Danmarks gamle Ordsprog*, bd. I,1, 1979, s. 48 og s. 40). Og i forbindelse med hans opfordring til mødrene om at tage deres småbørn med i kirke "En dannequinde kand io uige lidit ud paa kirkegulffuit med sit barn naar det uil ikke tie" (DS 5 49) anfører han inden for ti linjer hele fire skriftsteder (DS 5 50).

Palladius' væsentligste anliggende var at føre almuen ud af Romerkirkens mørke og ind i evangeliets lyse dag. Hans opgave var at folkeliggøre troen. Fx siger han, at før de mange sidealtre nedbrydes og erstattes af pladser til menigheden, skal hans tilhørere, når de ser på dem, "tencke paa den stoere vilfarelse uj haffue uerit udj under paffuer och muncker, och loffue och tacke gud som os haffuer friitt der fra, att wj uide nu bedre udj denne klare och evangeli liuse dag" (DS 5 37). Han taler med myndighed, men uden salvesfuldhed og uden at sætte sig selv op på en piedestal. Han opfatter ikke kun sig selv som en kirkens tjener, men også som folkets sjælesørger. Han taler djærvt og muntert til menigheden, bruger billeder hentet fra almuens hverdag og forholder dem konkrete eksempler på sygdom, skørlevned og djævlbesættelse og taler direkte om drukkenskab og hor. Og går det ikke med lokken og lirken forstår Palladius også at bruge mere barske trusler.

I forbindelse med sin opfordring til menigheden om at søge til kirken, når klokkerne ringer til gudstjeneste, taler han direkte til dem, der overhører kirkeklokkernes kalden: "[D]ersom du sidder hans [dvs. Kristi] bud engang, anden gang, tredie gang, och intet schøtter om din sognekirke, men forachter hans salige ord, som mend, som mend, uil hand icke lade dig straffe uid øxen och daller [dvs. slag], hand haffuer uel it riis at sla dig med, hand haffuer pocker, pestilentze, koldesiuge, hædesiuge och anden plage at sla dig med, ia gjør du hannem megit affit [dvs. af det], hand haffuer uel en leffuende dieffuel at sla dig med i din krop, tør lade dig sette fra himmerigis goedtz, och slaa din halß i sønder neder i helffuedis affgrund, och uilt du icke gierne komme hid ind, naar du hører klochen gaa, du seer din naboe och gienboe komme hid [...], men du sidder och fortrycker dig hiemme, alligeuel att du haffuer ingen nødagtig aarsag til at bliffue her borte, gud tør lade bryde din halß i sønder och bære dig hid til din kirkegaard uden din kraaden [trevne] tack, end langt førend du uille komme hid i saadan maade. Thj det vor io langt bedre at du laadst her nedre i din kirkegaard lenge siden, end andre schulle altid støde dennem paa dig, och tage ond efftersiun [dvs. eksempel] aff dig" (DS 5 41).

Den drikfældige, som lader kone og børn sidde hjemme og drikke valle og vand, mens han selv fylder sig med øl på kroen, får disse ord med på vejen: "Den ormkrop faar end alligeuel noch, der schulle alligeuell taadtzer och padder kribe ind ad munden och ud aff næssen och øynene paa dig, och æde sig ud igien, det som du saa slemmer op i din halß, oc saa vil det gaa, at naar din hørstrue oc børn gaa ind i himmerige paa den dag for deris throe di haffde beuist med deris taalmodige valle och vanddriche, da faa de at see paa huorledes at du skiudes hoffuetkoldtz ind i helffuede, at diefflen skall der schenche dig helffuedis ild thill ævig thid, for din maledidede [dvs. forbandede] slemmen och demmen [dvs. sviren og løstgighed]" (DS 5 104). Klart, som på kirkevæggens middelalderlige kalkmalerier, beskrives syndens sold.

Palladius advarer også forældrene imod sønnernes omgang med løstgige kvinder, fordi dette lægger hindringer i vejen for at døtrene kan blive gift, og sønnerne ved et godt ægteskab kan komme til velstand. Palladius prædikede ikke moral i abstrakt forstand, men lagde vægt på forhold, som almuen kunne forstå.

Han siger til forældrene, at deres "goede erlige piger" kommer til at gå ugifte til deres tyvende eller fireogtyvende år, ja, til de bliver tredive "for en skarns skiøges skyld, som ligger och dibber [dvs. driver utugt] vdi en sogen, och forhindrer ecteskab statt. Thi all den stund at vngekarle maa bole met en skarnsqvinde, da giffte de dem iche med nogen dannemandz døtter, och der som fult sadant skarns folch er udj sognen, der bliffuer iche mange brølluper i den sogen. Ia formercher hun at nogen aff de vngekarle som bole met hende, vil begynde aff foreldernes, slegtes och venners radt at giffte sig udj herren, straxt faar hun sin kaabe paa sit hoffuet, och hæn oc søger hannem op och faar hannem fat bag en lade, och skriffter hannem. lens jeg haffuer hørt at du vilt nu giffte dig, du vilt haffue den mands datter, vilt du haffue den bredmundet piige, den langnæbet dieffuel, mig vndrer nu huad du nu haffuer fanget for et sind (saa begynder den taske at snibe [dvs. snøfte] och grede) alt haffuer du loffuet at du schalt end lenger bole med mig, ty hy hye, sa tuder hun, oc vil forhindre ecteskab den skarns hud" (DS 5 141). Det må have været ord, den sjællandske bondealmue har kunnet forstå. Palladius har ikke prædikeret moral, men snusfornuft for de sjællandske bønder.

Indhold

I forordet til visitatsbogen opdeler Palladius sit anliggende i seks punkter, der skulle behandles i hver sin del. Men hverken det femte punkt, om kirkegangen, eller det sjette, om ægteskabssager, er selvstændigt behandlet, men indgår i de fem dele, som bogen kom til at bestå af. De to sidste annoncerede dele erstattes af en femte del, hvori Palladius opsamler en række emner, der ikke tidligere er behandlet. Dette viser, at bogen, som den foreligger, langt fra har været færdig til at gå i trykken. Palladius har ved sine visitationer næppe læst op af hele sit manuskript. Med de udfyldninger, der har været nødvendige og med inddragelse af lokale forhold, har dens 157 manuskriptsider næppe kunnet forelæses på under tolv timer.

I første del af visitatsbogen omhandler Palladius i sin samtale med kirkeværger og menighed kirkebygning, kirkegård samt kirkens inventar og formaner menigheden, børnene indbefattet, til at søge deres sognekirke. Også menighedens adfærd i kirken, dens deltagelse i bøn, sang og skrifte omtales, og til slut understreger Palladius menighedens pligt til at give almisser til de fattige. Sine formaninger til menigheden som har form af en opfordring til dens medlemmer om at udføre fem gerninger i kirken, opsummerer han på følgende måde: "Saa haffue i nu hørt de fem daglige gierninger, som eder bør at giøre udj eders sognekirche, som er, at bede, høre gudzord, gaa thill sacramentet, siunge och tache gud oc giffue almyße her ind till de hußarme, tager nu her vare paa, som eder ligger mact paa, och at det er eder sagt" (DS 5 76-77). Denne del af visitatsbogen er den største.

Herefter omtaler Palladius i anden del sognepræstens og degnens opgaver og vigtigheden af, at forældrene lader deres børn komme til skole hos degnen. Han kalder drengene og ungarlene, pigerne og møerne op til sig hver for sig, og formaner dem. Drengene og de unge mænd advarer han imod ugudelige husbonder, "thi diefflen er hiemme til deris och hand regerer offuer dem" (DS 5 86) og imod at forlokke og beligge piger, men derimod vente, til de ikke længere kan holde sig tilbage og da anholde om en dannemands gode datter. Tilsvarende advarer han pigerne mod at lade sig forlokke. Thi "Naar en skalch haffuer fanget sin vilie med dig, da er hand den første som forsmaar och forskiuder dig, i huor sødt hand loffuer dig, hand var da til fredtz du vaarst en har, oc løb for en hob mønder, hand haffuer da faaet det hand vilde haffue, du sidder igien med bode skam och skade, det maat du vente dig aff hannom oc intet andet" (DS 5 88).

Derefter taler han om det tiende, der skal erlægges til kirken og om de gaver (offre), der skal ydes i forbindelse med de tre kirkelige højtider påske, pinse og jul, og ved kirkelige handlinger såsom dåb, bryllup og når en barselskvinde første gang møder frem efter at have barslet. Den praktiske Palladius griber nu i overensstemmelse med kirkeordinansen anledningen til også at tale om jordemødre og understreger, at kun gudsfrygtige kvinder må være jordemødre, og at der hvor "en gammel scharns papistische muncheqvinde er iordemoder, der er gierne diefflen inden dørre med hende" (DS 5 109). Han advarer i denne forbindelse imod kloge kvinder og troldkvinder, imod fordrukne jordemødre, men får også anledning til at tale om børn, der er dødfødte eller dør, før de er blevet døbt. Med milde ord trøster han de kvinder, der har været ude for en sådan ulykke: "Ia miere [dvs. mere] quinde lille vil ieg sige dig till trøst, døde det barn bort, enten det kom død aff moders liff, eller och det bliffuer fød met lit liff, saa at det kunde iche naa til doben [...]: da skall ingen derfore falde udi mißhaab, om det barns salighed, det skall iche heller iordes udj høye elle hiene [dvs. hedensk, uindviet] jord, men udj christen kieregaard med andre børn som døbte er, paa et got hob, at vor himmelske fader er mectig noch till, at giffue en barn salighed inden udj sit moders liff" (DS 5 108). Der var mange toner i Palladius' instrument.

Tredje del af visitatsbogen omhandler helligdagene, hvis antal var blevet betydeligt formindsket efter reformationen. Det korte og lidt tørre afsnit oplives af et stormløb imod den katolske faste: "Faste er hunger, hunger, hunger, der vor herre Iesus haffde fastet, da hungrede hannem, der vor manche haffde fastet effter hannem til paaske, da vor de fieder och mier pußkindede [dvs. rundkindede] om paaske end de vor om fastelaffuen, herre gud huor haffde de fastet, det vaar iche uden gudz gieche." (DS 5 117). Palladius undgår ingen lejlighed til at puste til en af almuens yndlingsaversioner, de fede munke.

I fjerde del omhandles de fattiges forhold. Palladius regner også præster og degne til de fattige, og han understreger menighedens pligt til at give almisser. Han omtaler i denne forbindelse også den katolske helligdomsgang, dvs. den troendes valfart og offer til helgengrave og relikviagemmer eller til steder, hvor der er forekommet jærtegn, som blot, mener Palladius, er Djævelens værk. Helligdomsgang var en af de gode gerninger, der ifølge romerkirken kunne medvirke til at sikre menneskets salighed. Men således forstået er helligdomsgang nyttesløs. Helligdomsgang er for Palladius, "at gaa om hellige dage besynderlig til guds helligdom, til guds leffuende tempel, det er, til leffuende Iacob, Søffren, Anne, som ligger paa sin siuge seng, til det leffuende kiød och blod som ligger der, och svijer och vercher" (DS 5 132). Helligdomsgang er at gå til de syge og trængende, afhjælpe deres nød til deres gavn og egen opbyggelse.

I forbindelse med sin omtale af helligdomsgang nævner Palladius nogle personer, som man kunne opsøge. I den tilsyneladende nærliggende landsby Haggsted ligger den fattige gamle sognepræst hr. Jens på sin sotteseng, hans kone er også syg, og både de og deres børn lider nød. Og opfordringen lyder fra Palladius: "tag din helligdoms poese paa din bag, och lach [dvs. spring] der hen, da gaar du retteligen till helligdom" (DS 5 132). Eksempler som dette viser, at nogle af visitatsbogens afsnit er skrevet i forbindelse med visitation i bestemte kirker.

Blandt de "helligdomssteder", Palladius nævner, er en mand ved navn Hans Skram, som er boende i Farendløse nær Ringsted, og som er besat af Djævelen. Han opfordrer sin menighed til at hjælpe og trøste denne stakkels mand og hans familie. Palladius har selv tidligere opsøgt ham, og mødet med den besatte har gjort et så stort indtryk på ham, at han senere nævner ham adskillige gange i sit forfatterskab, fx i en manuskriptafhandling med titlen *En vnderuisningh huorledis der kand hanlis met dem som erre besætte* fra 1547, hvori djævlebesættelse bestemmes som en sygdom og opfattes i lighed med epilepsi (den faldende syge) og spedalskhed for at være en straf fra Gud (DS 1 383-384). I visitatsbogens beskrivelse af den besatte kommer Palladius' dramatiske talent til fuld udfoldelse. Et tegn på besættelse er, at den besatte ikke kan sige sit fadervor. Hvis man derfor siger til ham: "kiere Hans lille kunde i eders fader vor, bede i noget om dagen; lader mig høre fader vor, da schalt du see, huor det arme blodige hierte der dog er gudstempel, alligvell det er besæt med fremmede giæster vilde gjerne haffue fader vor aff munden paa hannom, men hans tunge hun foldes firefold, saa at hand bidder paa sin tunge som en hest slar och bidder paa et bed [dvs. bisset], och vilt du echon [dvs. kun] falde neder paa din knæ oc bede hoß hannem, da schalt du vell see huad lade hand schal gribe, huor hand slar sin hender op i veyret oc skriiger och skraaler. Och huor tit hans mund drages och vreges heden till hans øre, om hand gaber att du motte stoppe bode din næffuer udj hans halß, och hans øyen staa aaben, oc røde som en ild, hand kand iche luche dem thill igien, saa lenge som staaar paa. Ieg vaar der iche lenge siden, oc en heell almue med mig, blodet det rørde vell i oß aff saadanne en siun, men dog kand diefflen inthet giøre oß, førend gud vil at vi skulle drage [dvs. lide], som hand nu drager, da vill vi ocsaa bede gud, om en god thaalmodighed" (DS 5 133). Også Palladius' reformerte helligdomsgang skal have en opbyggelig virkning på deltagerne.

Visitatsbogens femte og sidste del indeholder en række emner uden indre sammenhæng. Længst er afsnittet om bandlysningsinstitutionen, ifølge hvilken "aabenbarlig manddrabere, hoerkarle, skiørleffnedtz folch, bolefolch, aabenbarlig slemmer och demmer, aabenbarlig løgnere, bander, oc svermere" (DS 5 136) formenes adgang til nadveren. I forbindelse med sin omtale heraf giver Palladius en skabelon til en tordentale imod de syndere, der har afvist at blive retledt af præsten ikke blot en, men tre gange. Præsten kan da "fierde søndag der effter sette deris naffn paa predichstoelen [dvs. lyse dem i band]: thi aabenbarlig synder, skulle haffue aabenbarlig straff, och da kand hand saa sige: herre gud naade oß, vi robe och schrige aff predichstolen, vi undervißer och formaner, det hielper intet, den lede dieffuel vill ocsaa haffue sin capell her hoß, dog bør oß at bryde dem neder, paa det at guds kirche kand disbedre bliffue ved mact, oc diefflens linier [dvs. trådene i djævlens net] kunde sønderbrydes, eller er det vor dom, om retten schal haffue sin genge, at vi schulle fordømmes met dem, derfor kand ieg iche lenger thie, saa heder den mand, saa heder den qvinde i den bye (i den gaard) de haffuer ført, och fører endnu et skendig leffnet med boleerie; ieg haffuer lønlig, ieg haffuer aabenbarlig paamint dem, som de skulle iche selff andet sige, ia gud aff himmelen skall vere mit vidnisbyrdt, at ieg haffuer gjort met der thill, endocsaa hoß dem som hußer och hæler diße horefolch. Derfor vil ieg giøre mit embede fyllist, bode imod den ene och den anden, saa vel imod den som holder som den der slaar, ieg setter dem her i dag i gudz bandt, i naffn faders, søns och hellig aandz amen" (DS 5 138). I den lutherske kirke var bandlysning ikke ekskommunikation, men en udelukkelse fra nadverbordet og menighedslivet.

Modtagelse

Modtagelse og efterliv. Visitatsbogens overlevering og udgivelseshistorie

Visitatsbogen synes kun at være blevet bevaret i to håndskrifter, hvoraf det ene, som kun indeholder Palladius' forord, bogens disposition og kapiteloverskrifterne, formentlig er afskrevet i 1543 eller 1544 af Palladius' kollega, odensebispens Jørgen Jenssen Sadolin. Det andet er et nyere manuskript fra det 17. århundrede. Det har tilhørt historikeren Jacob Langebek, der i forbindelse med et aftryk i bind 3 af *Danske Magazin* fra 1747 af *En Tractat/ om de Stycker mestendele: som Guds Salige Ord skal holdis ved mact met/ aff Guds Naade oc Miskund* fra 1553 nævner, at han ejer et manuskript til hele visitatsbogen (26. Hefte, s. 55). Også andre har på samme tid afskrevet uddrag af Langebeks manuskript. Siden forsvandt manuskriptet og dukkede først op i 1866 i den thottske manuskriptsamling på Det Kongelige Bibliotek (vedr. dette håndskrift, se især Sv. Grundtvigs indledning til hans udgave af visitatsbogen fra 1872, s. xxviii).

Allerede i 1867 udsendte Samfundet for den danske Literaturs Fremme teologen A.C.L. Heibergs udgave af visitatsbogen (*Visitatsbog af Dr. Peder Palladius, Sjællands første evangeliske Biskop*). Det viste sig imidlertid hurtigt, af udgiveren hverken havde haft den fornødne færdighed i manuskriptlæsning eller havde haft tilstrækkeligt kendskab til det 16. århundredes danske sprog. Svend Grundtvig udarbejdede derfor allerede umiddelbart efter udgivelsen en lille opsats med væsentlige korrektioner til Heibergs udgave. En trykt udgave af hans korrektioner ville efter hans "formening være tilstrækkelig til at bøde på det begåede misgreb og ikke alene umiddelbart komme det enkelte mærkelige, uheldig udgivne skrift til gode, men også middelbart kunne udøve en gavnlig indflydelse på beskaffenheden af andre lignende udgiverarbejder i fremtiden" (*En Visitatz Bog*, udg. af Sv. Grundtvig, 1872, s. IX). Samfundet afslog imidlertid at publicere Grundtvigs opsats og overdrog ham mod hans eget ønske at besørge en ny, kritisk udgave af visitatsbogen. Denne udkom i 1872.

Umiddelbart kunne Samfundet ikke vedkende sig det andet af Sv. Grundtvigs hovedformål med kritikken af Heibergs udgave, nemlig at danne norm for kommende udgaver af ældre dansk litteratur. Lidt spidst havde dets bestyrelse, Samfundsrådet, i en betænkning udtalt, at Grundtvigs "indirekte øjemed ligger ikke just nær for vort samfund, i alt fald måtte vi ansé det for ønskeligt, at der til underlag for et sådant kritisk-videnskabeligt arbejde, når det skulde udgives af samfundet, ikke netop var valgt et skrift, som samfundet selv har besørget udgivet" (ibid., s. X. Grundtvig aftrykker betænkningen med sin egen ortografi).

Grundtvig fandt imidlertid, at den foreliggende, sene afskrift af visitatsbogen indeholdt så mange sproglige småfejl, at det måtte underkastes en kritisk prøvning. Samfundet vedtog derfor, at det ikke skulle aftrykkes diplomatarisk, "men med en af Palladius' trykte skrifter uddragen og under hensyn til tidens litterære normalværk: Kristjan den 3djes bibel, fastsat palladisk ortografi" (ibid., s. XI). En senere tid har fundet denne fremgangsmåde højst kritisabel. Først med Lis Jacobsens udgave af visitatsbogen i femte bind fra 1925-1926 af *Peder Palladius' Danske Skrifter* foreligger en tekstfilologisk tilfredsstillende udgave.

Af Palladius' mange skrifter har kun visitatsbogen båret hans navn frem til nutiden. Hans livsanliggende var at sikre lutherdommen i Danmark i de første årtier efter reformationen. Da dette var opnået blev han glemt. Men henover en afstand på over 450 år møder nutidens læser igennem hans visitatsbog et helstøbt menneske med sans og forståelse for livets små og store tilskikkelser og med en evne til i et næsten sanseligt sprog at henvende sig til sine læsere. Han kunne som H.C. Andersen skrive det talte sprog.

Tekstoplysninger

Den udgave, der er anvendt i ADL, og som der henvises til i dette portræt, er: *Peder Palladius' Danske Skrifter* 1-5, udgivet af Lis Jacobsen, 1911-26. Henvisninger til dette værk vil blive givet med betegnelsen *DS* efterfulgt af bind- og sidenummer.

Bibliografi

Dansk Litteraturhistorisk Bibliografi.

- Udgaver
- Behandlinger

Udgaver

Bibliografi i: M. Schwartz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1569)*, 1987, s. 420-25

Visitatsbog af Dr. Peder Palladius, Sjællands første evangeliske Biskop. Udgivet efter Haandskriftet paa det Store Kongelige Bibliothek af A.C.L. Heiberg, 1867

En Visitatz Bog/ Indeholdende en Udførlig Beskriffning paa den Visitation/ som bleff holden vdi alle Sogne Kircker I Sielands Stict/ Besynderlige paa Landsbyerne/ Aff Doct. Petro Palladio/ Den Første Euangeliske Superintendent/ Ved det Aar M. D. X. L., (Udgivet af Svend Grundtvig, som også har komponeret titlen), 1872

Peder Palladius's Visitatsbog, gjengiven med Nutidens Skrivemaade samt med Indledning og Oplysninger ved C. Rosenberg. Ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme, 1884. 2. gennemsete udgave ved P.K. Thorsen, 1911

Peder Palladius' Danske Skrifter 1-5. Udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund af Lis Jacobsen, 1911-26

Peder Palladius' Visitatsbog. Udgivet af Lis Jacobsen, 1925 (særudgave)

En Visitatsbog. Folkeudgave ved Helge Haar, 1940

En visitatsbog. Genfortalt af Johannes Kaas (dvs. Egon Nielsen), 1957. Optrykt med enkelte ændringer som:

En visitatsbog. Genfortalt af Egon Nielsen, 1981

Skrifter af Peder Palladius. Hidtil utrykte latinske skrifter ved Martin Schwarz Lausten. Under medvirken af Niels Jørgen Green-Pedersen, 1968

Et udvalg af Palladius' andre værker er nævnt i portrættet.

Behandlinger

H.F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*, bd. 1, 1868-1869, s. 510-532

G. Jørgensen: *Peder Palladius Den Danske Kirkes Historie 1537-1560*, 1922

C.S. Petersen og V. Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 1, 1929, s. 279-289

H. Brix: *Indledning og Bemærkninger til Palladius' Visitatsbog*, 1927

O. Friis: *Den danske Litteraturs Historie*, bd. 1, 1945, s. 278-294

K. Gierow: *Den evangeliska bönlitteratur i Danmark 1526-1575. En käll-analytisk-typologisk studie,*

Peder Palladius - Forfatterportræt skrevet af Carl Henrik Koch

Lund 1948, s. 292-322

M. Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)*. 1987

A. Jørgensen i: *Dansk Litteraturhistorie*, bd. 2, 1984, s. 152-156

J. Ertner: *Peder Palladius' lutherske teologi*, 1988

Carl Henrik Koch

Carl Henrik Koch, f. 1938, mag.art. i filosofi 1965, docent, dr.phil., ansat ved Københavns Universitet 1966. Har især virket som filosofihistoriker og har udover lærebøger i formel logik, almen metodelære og nyere tids filosofi udgivet bøger om bl.a. Francis Bacon, Descartes, A.P. Adler og Søren Kierkegaard.